

УДК 321.01

К. С. Нікешина
студентка магістратури
факультету психології, політології та соціології
Національного університету «Одеська юридична академія»

СОЦІАЛЬНІ УМОВИ ПОЛІТИЧНОГО ВИБОРУ: МІЖДИСЦИПЛІНАРНИЙ ПІДХІД

Постановка проблеми. Стаття присвячена теорії вибору як міждисциплінарному напрямку наукових досліджень соціальних відносин. Місце людини в суспільстві, її поведінка з кута зору соціології пояснюються низкою умов та обставин соціального порядку, які дозволяють дослідити основний зміст і принципи прийняття індивідуальних та колективних рішень, систему відносин у суспільстві, способи розв'язання проблем вибору, притаманні тому чи іншому суспільству. Сукупність соціальних умов вибору представляє систему обмежень та заохочень, які є джерелом способів прийняття раціональних (або ірраціональних) рішень. Із урахуванням соціальних умов вибору побудовані всі моделі індивідуальної та групової поведінки.

На сучасному етапі теорія вибору без перебільшення є одним із основних напрямків досліджень, пов'язаних із використанням методології неокласичного аналізу. В економічній теорії вона вже протягом декількох десятиліть зберігає статус «мейнстріму». Соціологи називають традицію раціонального вибору (утилітарну традицію) одним із чотирьох головних підходів до аналізу соціальної дійсності (Р. Колінз). Час від часу соціологи та політологи говорять про «економічний імперіалізм», тобто намагання теорії вибору зайняти місце «мейнстріму» і в соціальних науках. Теорія раціонального вибору – це наймолодший з методологічних підходів, надзавданням якого декларувалось перетворення політичної науки на точну дисципліну, яка б відповідала назві Political Science.

Метою статті є дослідження соціальних умов політичного вибору з кута зору міждисциплінарного підходу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковому дискурсі сформовано два основних підходи до феномену вибору: екзистенціальний та маркетинговий. Перший має відношення до філософської традиції екзистенціалізму та пов'язує вибір із свободою (свобода вибору), відповідальністю (відповідальність за вибір), стражданням та страхом. Ситуація «Великого вибору» – це час найвищого напруження духовних та фізичних сил індивіда, який трапляється декілька разів за життя (або і не виникає взагалі), має принциповий моральний характер, означає «або – або» [8, с. 156]. Другий підхід, навпаки, наголошує на «повсякденності» та тривіальності феномену вибору, який пов'язується, передусім, із задоволенням потреб індивіда послугами та продукцією. «Вибір тут переміщується в публічну площину, постає як важлива частина публічного управління, прийняття рішень у менеджменті, реалізації політичних інтересів» [8, с. 157].

Дослідження соціальних умов політичного вибору представлено в роботах зарубіжних та вітчизняних соціологів, політологів та економістів. Представники теорії раціонального вибору та публічного вибору К. Ероу, Дж. Бюкенен, М. Фрідман, Дж. Вальдфогель,

Е. де Сото, Г. Таллок, М. Олсон та ін. вважають, що здійснення політичного вибору передбачає розуміння соціальних умов та формулювання мети соціального, політичного та економічного розвитку. Наприкінці 90-х років XX століття ідеї економічної теорії щодо «раціонального індивіда», «раціонального вибору», «суспільного інтересу», «теорії гри», «опортуністичної поведінки», «транзакційних витрат» поширились на соціологію, політологію, право. Багато дослідників вважали це проявом «економічного імперіалізму», адже контури теорії вибору проступають у дослідженнях держави, політики та влади (М. Олсон, Е. Даунз, У. Нісканен, Д. Норт, ін.), демократизації, партійної політики та теорії еліт (Й. Шумпетер, А. Сен, Ф. Гаєк, Р. Лахман, О. Фісун, Д. Яковлев, ін.), політичних ідеологій (П. Кругман, Я. Корнаї, ін.), соціальної дії та взаємодії (Г. Дерлугьян, К. Ероу, Р. Гардін, Т. Сандлер та ін.), публічної політики (П. Б'юкенен, М. Фрідман, Е. де Сото, Дж. Ле Гранд, Д. Хаусман, В. Парсонс, О. Дем'янюк та ін.).

Виклад основного матеріалу дослідження. З кута зору соціологічної теорії вибір носить індуктивний характер. Тобто для здійснення вибору у відповідних соціальних умовах і отримання схвалення з боку інших індивідів необхідно усвідомлено звести власні вподобання людини до узагальнених понять щодо цінностей, потреб та інтересів, які домінують у даному суспільстві. Теорія, яка вивчає проблеми узагальнення індивідуальних думок, вподобань, інтересів щодо суспільного добробуту, а також зв'язок між окремими індивідами і суспільством, називається теорією соціального вибору [3, с. 155]. Один із найвідоміших її представників, американський економіст, Нобелівський лауреат з економіки 1972 року, Кеннет Ероу вважав, що «добробут людини вимірюється її багатством і рівнем доходів, які отримуються за певний період часу. Багатство – це економічно змінна величина, і його обсяг визначається за певний момент часу. Дохід – теж економічно змінна величина, але він визначається за певний проміжок часу. Існує три основні форми багатства і відповідні форми доходів:

1) фізичне багатство (земля, нерухомість, авто, коштовності тощо);

2) фінансове багатство (акції, облігації, банківські депозити, готівка, чеки тощо);

3) людський капітал. Багатство, пов'язане з природними здібностями людини, її здоров'ям, пам'яттю, здобутою освітою, практичним досвідом роботи. Цей капітал – основне джерело доходів для більшості людей; як у грошовій формі – зарплата, так і в негрошовій – задоволення від творчості» [4, с. 52].

Тут мова йде про інтерпретацію політичного вибору економічною наукою, в центрі вибору – індивідуальна дія, максимізація власної вигоди, індивідуалізм.

У теорії вибору, якщо розглядати її з кута зору соціологічної теорії, наголос робиться на соціальних передумовах індивідуальної дії. Вона пояснює з кута зору соціальних цінностей та інтересів усі етапи прийняття політичних рішень, здійснення політичного вибору. Від формулювання альтернатив до впровадження обраного варіанту дій певним шляхом. Індивід, роблячи політичний вибір, враховує не лише власний егоїстичний інтерес, а й має на меті отримання соціального схвалення, принаймні з боку найближчого оточення.

Таким чином, у теорії політичного вибору з точки зору міждисциплінарного підходу поєднуються матеріальні, соціальні та культурні мотивації. Мета політичної дії визначається індивідом відповідно до власних інтересів, але з урахуванням широкого соціального та культурного контексту, який забезпечить визнання діяльності індивіда з боку інших індивідів. У процесі здійснення політичного вибору індивід не є егоїстом у прямому розумінні цього слова, він також виконує певну соціальну роль. Функція корисності політичного вибору, яка визначає «вагу» вигоди від реалізації тієї чи іншої альтернативи для індивіда, гармонійно доповнюється функцією соціального схвалення політичного вибору.

Серед основних припущень щодо ролі соціальних умов у здійсненні політичного вибору з кута зору міждисциплінарного підходу можна виокремити наступні. По-перше, соціальні ситуації варто зводити до дій індивідів. Для дослідження соціальних умов політичного вибору це означає, що діяльність колективних акторів (наприклад, партій, політичних інституцій, парламенту, ін.) варто розглядати як пошук компромісу між індивідами та визначення різних конфігурацій коаліцій індивідів. Цим пояснюється важкість утворення парламентської більшості, конфлікти у внутрішньопартійній взаємодії тощо. Колективний політичний вибір – це результат агрегації індивідуальних дій у визначених соціальних умовах. По-друге, політичний вибір має ґрунтуватися на раціональних мотивах. Це складне завдання. Насправді, раціональність критикується сьогодні в постмодерному дискурсі, ставиться під сумнів раціональність у класичному розумінні. Проте в політиці важливо зберегти раціональність як здатність аргументувати власні дії для інших із метою отримання суспільної підтримки. Раціональність має бути основою для політичних дебатів між владою та опозицією. По-третє, урахування індивідуальних преференцій індивіда (вони також з кута зору соціологічної теорії можуть бути обумовлені соціально). Тобто індивід розраховує власну вигоду від того чи іншого політичного вибору, співвідносячи власні витрати та переваги. Преференції характеризують діяльність усіх політичних акторів. Дане припущення ставиться під сумнів, насамперед, у конструктивістських підходах. Для їх представників політична дія обумовлюється не стільки ієрархією преференцій, скільки структуруванням сприйняття, укоріненого у культурних взірцях [6, с. 112].

Можна виокремити напрямки соціальних досліджень, які стали джерелами визначення ролі соціальних умов політичного вибору. Так, ще наприкінці XIX ст. представники італійської школи дослідження державних фінансів (М. Панталеоні, У. Маццола, ін.) одними з перших сформулювали важливість балан-

су соціальних та політичних інтересів у бюджетному процесі, а також розробили модель балансу попиту та пропозицій на основі соціальних інтересів та потреб. Вже всередині XX століття теорія вибору стала вкрай популярною в економічній теорії. Така популярність пояснюється широким суспільним та політичним резонансом ідей К. Ероу щодо взаємного зв'язку індивідуального вибору та соціальних цінностей. У подальшому головним завданням представників даного напрямку стало визначення та ґрунтовне дослідження кореляції між соціальними умовами та конкретними економічними діями та політичним вибором індивідів. Тоді ж вперше і доволі успішно методи економічної науки було застосовано до аналізу політичного вибору (Д. Блек, ін.). Евристичність теорії вибору для досліджень політичної діяльності та політичної взаємодії вчергове була підтверджена роботами представників вірджинської економічної школи (Дж. П. Б'юкенен та ін.). У 1986 році Дж. П. Б'юкенен отримав Нобелівську премію з економіки «за дослідження договірних та конституційних основ теорії прийняття економічних та політичних рішень» [7, с. 56]. Відповідно до його теорії дослідження політичного вибору ґрунтуються на двох методологічних положеннях. Передусім, кожний індивід, здійснюючи політичний вибір, має на увазі захист власних інтересів, тобто виступає класичним прикладом «економічної людини». Але при цьому в процесі політичної діяльності індивід змушений реалізовувати власний егоїстичний інтерес тільки через процес обміну з іншими індивідами. Тобто політичний процес є взаємовигідною взаємодією індивідів із приводу пошуку спільного блага та захисту суспільного інтересу.

Таким чином, у процесі дослідження соціальних умов політичного вибору є три елемента: - методологічний індивідуалізм; - концепція «людини економічної» (раціональне усвідомлення власних інтересів); - концепція політики як обміну певними ресурсами (визнання, влада, соціальні блага, ін.).

Дж. П. Б'юкенен визначає відмінності між вибором в умовах ринків індивідуальних благ (економічний ринок, культура споживання) та соціальних благ (політичний ринок, елкторальний процес, демократія участі). Він обґрунтовує поняття «якість вибору»: «На споживчому ринку якість вибору майже непомітна, оскільки люди завжди впевнені, що одержать блага, якого прагнуть. На ньому індивід може обирати між багатьма різновидами одного блага, купувати різні блага в найрізноманітніших варіаціях одночасно... На політичному ринку соціальних благ все складніше, адже під час голосування за кандидата, який обіцяє підвищити пенсії та відремонтувати дороги, ці блага не гарантовані навіть у випадку перемоги цього кандидата на виборах. Тому політичний вибір здійснюється з дуже обмеженого набору взаємовиключних альтернатив. Виходячи із цього, Дж. П. Б'юкенен робить висновки, що варто надавати перевагу приватному ринку перед державою скрізь, де це можливо» [2, с. 110].

Розглянемо основні теореми та принципи теорії вибору, які дозволять краще зрозуміти соціальні умови політичного вибору. Мова йде про теорему неможливості К. Ероу, теорію «медіанного виборця», дилему в'язнів та дилему курчат.

«Теорему неможливості» сформулював Кеннет Ероу в 1951 році. Він розробив математичну модель прийняття групових рішень за умов необхідності врахування індивідуальних інтересів та переваг. Сутність теореми полягає в тому, що не існує жодного методу врахування індивідуальних інтересів для вибору з трьох і більше альтернатив, який можна було б назвати демократичним. Навпаки, для прийняття політичного рішення необхідно обрати диктатора, якому інші учасники делегують свої голоси.

Принцип медіанного виборця ґрунтується на теоремі неможливості. Зазвичай, цей принцип розглядають як політичну ситуацію, коли не всі умови теорії К. Ероу можна виконати. «Зазначений принцип – модель щодо системи прямої та представницької демократії, коли прийняття рішення відбувається відповідно до інтересів виборця-центриста (виборець, інтереси якого позиціонуються в центрі лінійної шкали суспільних інтересів). За цієї моделі індивід голосує стратегічно, тобто прагне обрати максимально вигідну позицію в конкретних умовах. Орієнтація на виборця-центриста дає змогу охопити більшість виборців унаслідок меншої суперечливості переваг різних груп виборців, ніж було б у випадку орієнтації на конкретний ідеологічний спектр – «лівий» або «правий» [1, с. 58].

Теорію ігор розглядають як метод аналізу рішень під час конфліктної ситуації, яку трактують як гру поміж принаймні двома учасниками, коли результат гри залежить від дій (стратегій) кожного учасника. Базовим є положення, що для учасників-акторів характерна раціональна поведінка. Відповідно до цього пояснення дії акторів ґрунтуються на певних моделях, які передбачають, що всі учасники гри будуть чинити оптимально для себе, тобто прагнути виграти. Кожен актор обирає власну стратегію поведінки, проте результат залежить від взаємодії всіх акторів. Розрізняють ігри з нульовою та з ненульовою сумою виграшу. У першому випадку гра матиме нульовий результат, якщо з двох учасників один виграє все, а інший (або інші) все програють. Для такого типу гри характерно, що сума виграшу дорівнює сумі програшу. Відповідно, в іграх з нульовою сумою виграшу немає співпраці між гравцями, яка передбачена в іграх з ненульовою сумою.

Кооперативну та некооперативну поведінку акторів із кута зору теорії ігор описують за допомогою ігрових моделей: «дилема в'язня», «дилема курчати» тощо.

Модель «дилеми в'язня» розробив М. Флуд. Зміст її такий: «Двох злочинців затримали в підозрі про скоєння злочину. В інтересах слідства їх утримують окремо, щоби вони не могли спілкуватися між собою. Визначення міри відповідальності залежить від поведінки кожного з них та їхньої спільної поведінки. Якщо один із двох підозрюваних зізнається і наведе достатню кількість аргументів щодо вини партнера, тоді його партнера засудять до десяти років позбавлення волі, а того, хто зізнався, звільнять. Якщо жоден із двох підозрюваних не зізнається, то кожен із них отримає по одному року. Якщо в скоєнні злочину зізнаються обидва, то кожен із них отримає по шість років» [5, с. 173].

Отже, спроба кожного з підозрюваних поводитися раціонально окремо від іншого, зазвичай призводить до негативного результату для обох, і вони обидва от-

римують по шість років. Висновок: відсутність співпраці між гравцями призводить до найбільш негативного результату.

Друга відома модель теорії ігор – «дилема курчати». Вона належить до моделювання взаємовідносин двох учасників в умовах гострого конфлікту. Назва походить нібито від реальних ігор, в які бавилися американські підлітки. «Гра така: з двох протилежних боків назустріч один одному вузькою дорогою мчать на великій швидкості два мотоциклісти. Кожен з учасників має на вибір лише два варіанти поведінки: звернути, щоб уникнути зіткнення, і дати дорогу іншому (в цьому випадку той, хто зверне, вважатиметься боягузом і програє – він є «курчам») або їхати і не звертати, розраховуючи, що суперник схибить і зверне; існує велика загроза зіткнення і можливого каліцтва, навіть загибелі. У цій дилемі виявляється принципове протиріччя між ієрархією пререференцій індивідуального гравця та раціональністю з погляду обох учасників гри. Оптимальним варіантом для обох є попередня домовленість, результатом якої може бути відмова від участі або звернення обох, щоб уникнути зіткнення. Інші варіанти стратегії передбачатимуть небезпеку трагічного фіналу для обох» [5, с. 174].

Теорія вибору пропонує власні пояснення того, як соціальні та політичні наслідки можуть виникати з рішень, прийнятих індивідуальними акторами, які часто навіть не замислюються щодо їх загальних наслідків або результатах для суспільства. Крім того, теорія вибору доводить, що в неринкових ситуаціях, наприклад здійснюючи політичний вибір, індивіди не завжди діють принципово інакше, аніж в ринкових. Відмінність у наслідках дій полягає не в самому виборі, а в його соціальних умовах.

Висновки. Отже, важливість теоретичних положень теорії суспільного вибору для функціонування сучасних політичних та економічних систем полягає в тому міцному взаємозв'язку, який у сучасному світі утворився між полями економіки та політики. Політична влада прямо впливає на рівень економічного розвитку країни, а економіка має зворотний вплив на політику і може призводити до політичної та соціальної нерівності в суспільстві. У зв'язку із цим представники теорії публічного вибору запропонували концепцію не лише дослідження, а й оптимальної організації політичного ринку, яка б враховувала мотиви поведінки як окремих індивідів, так і великих мас людей для підвищення ефективності політичних рішень.

У межах теорії соціального обміну, яка стала фундаментом теорії вибору, було виокремлено два рівні політичного вибору. Перший рівень – це розроблення правил і процедур прийняття політичних рішень (регламентація способів формування національного та місцевих бюджетів, схвалення законів парламентом, оптимізація системи оподаткування, принцип достатності та кваліфікованої більшості, правило простої більшості тощо), сукупність яких класик теорії публічного вибору П. Б'юкенен назвав «конституцією політичної економії» [2, с. 106]. Тільки узгодивши положення першого рівня, політичні актори можуть переходити до другого – впроваджувати «конституцію політичної економії» в практичну діяльність держави та її інститутів.

Підсумовуючи дослідження теорії вибору в соціології, слід відзначити її головну ознаку на сучасному етапі. Сьогодні як економічна, так і соціологічна теорії враховують обмеженість теорій раціонального вибору, положення яких ґрунтуються на моделі егоїстичного максимізатора вигоди – «економічної людини». Представники теорії публічного вибору (Дж. Б'юкенен, Г. Таллок, У. Нiskanen та інші) не лише поставили під сумнів принцип методологічного індивідуалізму в прийнятті політичних та економічних рішень, а й відчули потребу включити етику, мораль та культуру до поля своїх досліджень ефективності глобальних політичних та економічних інституцій.

Література

1. Бойцова О.Ю. Основные теоретико-методологические подходы в политической мысли XX века / О.Ю. Бойцова. – М. : Schola, 2001. – 209 с.
2. Бьюкенен Дж. Минимальная политика рыночной системы / Дж. Бьюкенен // От плана к рынку: будущее посткоммунистических республик. : Catallaxy, 1993. – С. 105–116.
3. Вербець В.В. Соціологія. Навчальний посібник / Вербець В.В. – К. : КОНДОР. – 2009. – 550 с.
4. Ковальчук В.М. Світова економіка: її історія та дослідники / В.М. Ковальчук. – К. : Центр учбової літератури, 2011. – 524 с.
5. Коллинз Р. Четыре социологических традиции / Р. Коллинз ; перевод Вадима Россмана. – Издательский дом «Территория будущего», 2009. – 320 с.
6. Сморгунюв Л.В. Современная сравнительная политология / Л.В. Сморгунюв. – М., 2002. – 184 с.
7. Яковлев Д.В. Підхід раціонального вибору в дослідженні міжнародних відносин / Д.В. Яковлев // Наукові праці. Політологія. – Випуск 21. – Том 22. – С. 65–68.
8. Яковлев Д.В. Alea jacta est: вибір як елемент соціальної взаємодії / Д.В. Яковлев // «Пріоритетні напрямки розвитку суспільних наук у 21 столітті»: матеріали міжнародної наукової конференції (м. Херсон, 27-28 лютого 2015 року). – Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2015 – С. 155–159.

Анотація

Нікешина К. С. Соціальні умови політичного вибору: міждисциплінарний підхід. – Стаття.

Досліджено соціологічний аналіз теорії вибору з метою виявлення значення вибору в соціальних відносинах та застосування теорії вибору в різних соціальних полях. Проаналізовано міст теорії вибору, а також основні етапи її становлення. Виявлено особливості практики впровадження вибору на сучасному етапі, запропоновано шляхи вирішення практичних проблем.

Ключові слова: теорія вибору, раціональний вибір, публічний вибір, суспільна думка, соціальні відносини, соціологія вибору.

Аннотация

Никешина К. С. Социальные условия политического выбора: междисциплинарный подход. – Статья.

Проведено исследование социологического анализа теории выбора с целью выявления значения выбора в социальных отношениях и возможности применения теории выбора в различных социальных полях. Проанализировано содержание теории выбора, а также основные этапы ее становления. Выявлены особенности практики внедрения выбора на современном этапе и предложены пути решения практических проблем.

Ключевые слова: теория выбора, рациональный выбор, общественный выбор, общественное мнение, социальные отношения, социология выбора.

Summary

Nikeshina K. S. Social conditions of political choice: an interdisciplinary approach. – Article.

Sociological analysis studied the theory of choice to identify the importance of choice in social relations and of the theory of choice in various social fields. Analyzed the content of the theory of choice, namely methodology and stages of development. Identifying characteristics practices implementation of choice at this stage and the ways of solving practical problems.

Key words: theory of choice, rational choice, public opinion, social relations, sociology of choice.